

Geodézia 13.

Speciális geodéziai műszerek

Tarsoly, Péter

Geodézia 13.: Speciális geodéziai műszerek

Tarsoly, Péter

Lektor: Homolya , András

Ez a modul a TÁMOP - 4.1.2-08/1/A-2009-0027 „Tananyagfejlesztéssel a GEO-ért” projekt keretében készült. A projektet az Európai Unió és a Magyar Állam 44 706 488 Ft összegben támogatta.

v 1.0

Publication date 2010

Szerzői jog © 2010 Nyugat-magyarországi Egyetem Geoinformatikai Kar

Kivonat

Ez a modul a geodézia speciális műszereinek felépítésével és a velük való mérési módszerekkel foglalkozik, előkészítve a későbbi szaktárgyak ismeretanyagát.

Jelen szellemi termék a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény védi. Egészének vagy részeinek másolása, felhasználás kizárólag a szerző írásos engedélyével lehetséges.

Tartalom

13. 13 Speciális geodéziai műszerek	1
1. 13.1 Bevezetés	1
2. 13.2 Tájéoló teodolitok	1
2.1. 13.2.1 Mágneses tájoló és busszola	3
2.2. 13.2.2 Busszolás teodolitok	4
2.3. 13.2.3 Rátét busszolák	4
2.4. 13.2.4 Busszolás teodolitok használata	5
3. 13.3 Giroteodolitok	6
3.1. 13.3.1 A pörgettyű	6
3.2. 13.3.2 Különféle pörgettyűk	8
3.3. 13.3.2.2 Inklinációs pörgettyű	9
3.4. 13.3.2.3 Deklinációs pörgettyű	10
3.5. 13.3.3 A giroteodolitok általános felépítése	11
4. 13.4 Hidrosztatikai szintezőműszerek	13
5. 13.5 Szabatos optikai vetítők	14
6. 13.6 Összefoglalás	14

---

13. fejezet - 13 Speciális geodéziai műszerek

1. 13.1 Bevezetés

Ebben a modulban Ön megismerkedik a busszolák és busszolás teodolitok felépítésével és használatával. A modul részletesen tárgyalja a giroteodolitok működési elvét és felépítését. Röviden bemutatásra kerülnek a hidrosztatikai szintezők és szabatos optikai vetítők, amelyek részletesebb felépítéséről és használatáról a későbbi szakmai modulokban lesz szó.

Ebből a modulból az olvasó megismerheti:

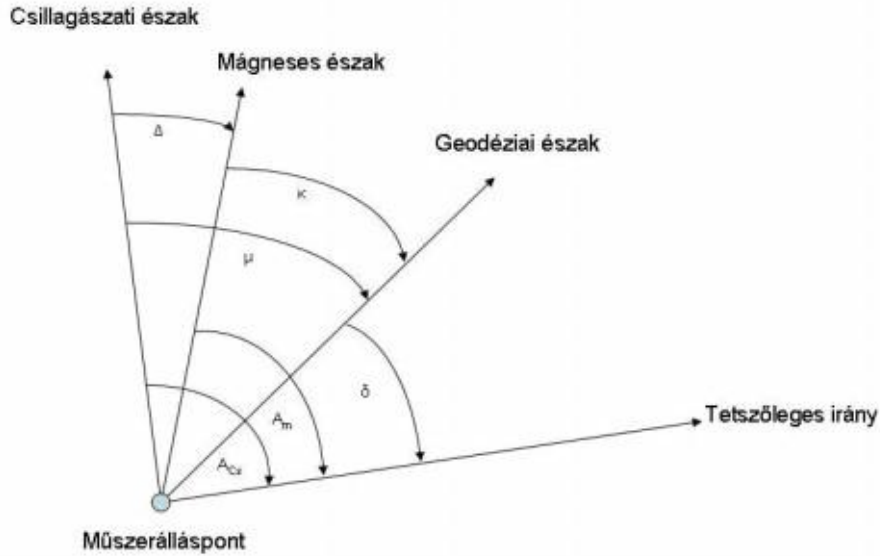
- a busszolás teodolitok felépítését és használatát
- a giroteodolitok működési elvét és felépítését
- a hidrosztatikai szintezők működési elvét és felépítését
- a szabatos optikai vetítők működési elvét és felépítését

A modul elsajátítása után képes lesz:

- részletesen bemutatni a busszolás teodolitok felépítését és használatát
- ismertetni a giroteodolitok működési elvét és felépítését
- ismertetni a hidrosztatikai szintezők működési elvét és felépítését
- ismertetni a szabatos optikai vetítők működési elvét és felépítését

2. 13.2 Tájéoló teodolitok

A teodolitok tetszőleges nagyságú vízszintes és magassági szögek mérésére alkalmas műszerek. Iránymérésnél egy pontból kiinduló térbeli irányok vízszintes vetületének relatív (egymáshoz viszonyított) helyzetét adják meg a limbusz kör 0-osztásához viszonyítva, amely helyzete álláspontonként változó. **A tájéoló teodolitok az irányok helyzetét kötött kezdőirányhoz (a csillagászati vagy mágneses északi irányhoz) viszonyítva határozzák meg.** A velük való mérés pontossága kisebb, a mérés időszükséglete pedig több, mint a hagyományos iránymérésnél. Általában akkor szoktuk alkalmazni őket, ha valamilyen okból egy adott terepen nem tudunk tájékozó irányokat mérni (pl. bányá, erdő stb.). **Geodéziai szempontból háromféle északi irányt különböztetünk meg** (13-1. ábra).

13-1. ábra A háromféle északi irány

1. **Csillagászati észak:** Nevezik másféleképpen földrajzi északnak is. Az álláspont függőlegesére illeszkedő, a Föld forgástengelyével párhuzamos sík jelöli ki. Alsógeodéziai munkáknál iránya időben állandónak tekinthető, felsőgeodéziai munkáknál azonban már figyelembe kell venni a pólusmozgás és pólusvándorlás jelenségét is.
2. **Geodéziai észak:** Nevezik másképpen hálózati vagy vetületi, térképi északnak is. A geodéziai koordináta-rendszerben a ponton átmenő +X tengellyel párhuzamos egyenes északi ága. Iránya a helytől és a vetületi rendszertől függően változik, azonban időben állandó.
3. **Mágneses észak:** A Föld mágneses pólusa által meghatározott északi irány. A mágneses pólus vándorlása miatt időben változó irány. Száz évvel ezelőtt Kanada sarkvidéki szigeteinél volt megtalálható, ma azonban folyamatosan vándorol Oroszország sarkvidéki tájai felé.

Valamely irány északi iránnyal bezárt szögét az északi iránytól függően nevezzük el. Csillagászati azimut (A_{cs}) a csillagászati északkal, mágneses azimut (A_m) a mágneses északkal, irányszög (δ) a geodéziai északkal bezárt szög.

Az északi irányok közötti szög megnevezésére is külön neveket használunk:

1. **Meridián konvergencia:** a csillagászati észak és a geodéziai észak közötti szög. Pozitív, ha a geodéziai észak a csillagászati északtól keletre tér el.

$$A_{cs} = \delta + \mu$$

13.1. egyenlet

1. **Mágneses deklináció:** nevezik másképpen mágneses elhajlásnak is. A csillagászati észak és mágneses észak közötti szög. Pozitív, ha a mágneses észak kelet felé tér el a csillagászati északtól.

$$A_{cs} = A_m + \Delta$$

13.2. egyenlet

1. **Mágneses tájékozási szög:** a mágneses északi irány és a geodéziai északi irány közötti szög. Pozitív, ha a térképi északi irány a mágneses északi irányhoz viszonyítva kelet felé tér el.

$$A_m = \delta + \kappa$$

13.3. egyenlet

Tehát a mágneses tájékozási szög a meridián konvergencia és a mágneses deklináció különbsége:

$$K = \mu - \Delta$$

13.4. egyenlet

A mágneses északi irány helyzete periódikusan változik. Évszázados változás a mágneses mezőnek Föld körüli változásából adódik eddig nem tisztázott okból. Ennek változása Magyarországon átlagosan 6-8 ívperc (1 ívperc 1/21600-ad része a teljes kör kerületnek) évenként és iránya az óramutató járásával ellentétes. **A napi változást** a Földről kívülről érkező elektromos sugárzások okozzák. Ennek értéke 5-15 perc is lehet, a legnagyobb értéket dél körül veszi fel, a legkisebbet pedig reggel és este. A napi ingadozást az évszakok is befolyásolják, nyáron nagyobb, télen pedig kisebb mértékű. Ha a déli órákban nem végzünk méréseket, a napi hatástól el lehet tekinteni. **Ugrásszerű változásokat** elektromos viharok (az elektromos tér gyors idő-és térbeli változása) idézhetnek elő, ezek 1-2 fokos eltérést is jelenthetnek, ezért ilyen esetben nem szabad mérni. Állandó, **helyi zavarokat** okozhatnak a környezetben lévő, nagy tömegben előforduló mágneses anyagok vagy kőzetek. Ezeket a helyi zavarokat mágneses anomáliáknak szoktuk nevezni. A mágneses műszerek emiatt nem tartalmazhatnak mágneses anyagot, és nem használhatjuk olyan környezetben, ahol mágneses anyagok vannak beépítve (vasbeton épület, vasút, elektromos vezetékek stb.).

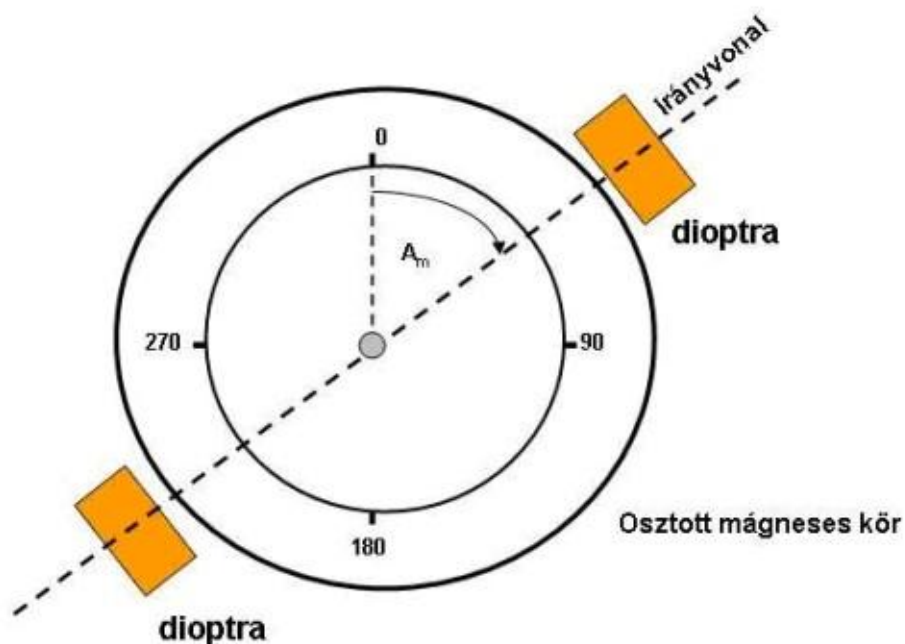
2.1. 13.2.1 Mágneses tájoló és busszola

A mágnesetű, ha forgó csapra helyezük, a Föld mágneses erőtere következtében észak-déli irányba áll be. Ha a mágnesetű forgástengelyét egy osztott kör középpontjába helyezük el, akkor ezt a legegyszerűbb **mágneses azimutot mérő eszközt tájolóknak nevezük**. Az osztott kört az óramutató járásával ellentétesen számozzák úgy, hogy a 0-180 fokos osztás párhuzamos legyen a tájoló rajzoló élével vagy a dioptrával. (13-2. ábra)

13-2. ábra A tájoló és használata

A **mágneses azimut meghatározását** úgy végezhetjük, hogy a tájoló rajzoló élét vagy a dioptrát a kérdéses irányba állítjuk és leolvassuk a mágnesetű helyzetét, az osztott kör külpontossága és a mágnesetű külpontossága miatt mind a két végét. A leolvasás közvetlenül az irány mágneses azimutját adja. A tájoló osztott körének legkisebb osztásegysége 1 fok, így a mágneses azimutot becsléssel 6-12 perc élesen lehet meghatározni. **Ha a tájólót irányzó berendezéssel is felszereljük, akkor ezt az eszközt busszolának nevezzük**. Ennek leggyakoribb kivitele a **dioptrás körbusszola**. Az irányzó berendezést a busszola házához rögzítik, míg az osztott kört közvetlenül a mágnesetűhöz kapcsolják. A kör számozása az óramutató járásával egyező (geodéziai pozitív forgásértelem), az irányvonal helyzetéhez tartozó mágneses azimut értékét a műszerházon elhelyezett indexen lehet leolvasni (13-3. ábra).

13-3. ábra Dioptrás körbusszola

2.2. 13.2.2 Busszolás teodolitok

A mágnesűvel egybeépített teodolitokat **busszolás teodolitoknak** nevezzük. A busszolás teodolitok osztáskörére gyakran közvetlenül rászerelik a mágnesűt, így az osztott kör a mágnesűvel együtt mozog. Az osztott kört az óramutató járásával megegyező irányban számozzák, így ez a műszer vízszintes köre is. Az osztott kör leemelhető a tőről (**arretált helyzet**) és ekkor a műszertalp részhez szorítható, így a műszer, mint egyszerű teodolit is használható.

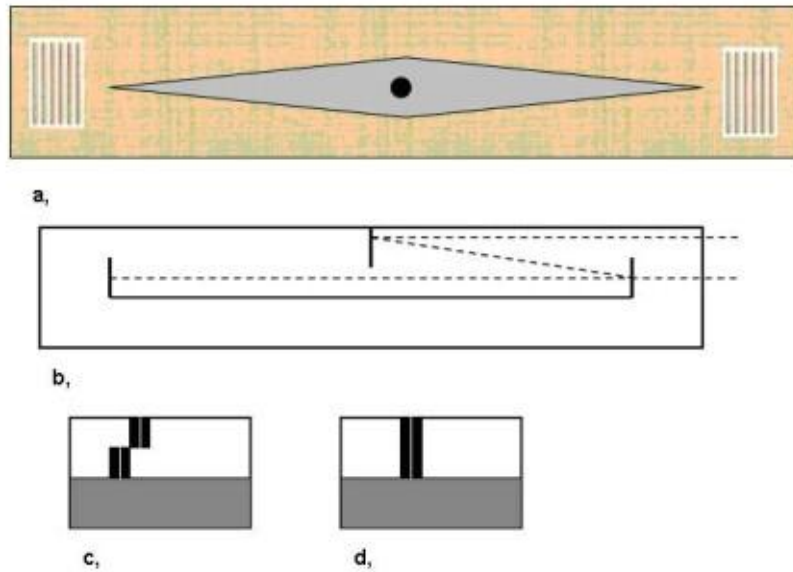
13-4. ábra A Wild T0 busszolás teodolit

A műszerről **dezarretált helyzetben** (amikor a kör a mágnesűvel együtt leng) közvetlenül a mágneses azimutot tudjuk leolvasni. A busszolás teodolitokat magassági körrel is ellátják és a távcső látómezejében tahiméter (táv mérő) szálak is vannak, így a műszer közvetlenül alkalmazható tahiméterként is. A leggyakrabban használt busszolás teodolit a Wild T0 jelű műszer volt (13-4. ábra).

2.3. 13.2.3 Rátét busszolák

A teodolitok kiegészítő felszereléseként gyakran készítenek a teodolit alhidádé oszlopára rögzíthető **rátét busszolákat**. A rátét busszolák lehetnek **teljes-körűek** és **csonka-körűek**. A **teljes-körű rátét busszolákat** úgy használjuk, mint a **busszolás teodolitokat**, tehát az irányok mágneses azimutját közvetlenül a rátét busszolan olvashatjuk le. A **csonka-körű busszolák** csak az **északi irány beállítására** szolgálnak. Két kivételük van: a **szekrénybusszola**, amely az indexen kívül néhány osztást is tartalmaz, így szögek mérésére is alkalmas, és a semmilyen osztást nem tartalmazó **cső-busszola** (13-5. ábra). Geodéziai szempontból ez utóbbinak van jelentősége.

13-1. ábra Szekrénybusszola (a), csőbusszola sugármenete (b), csőbusszola látómezeje koincidienciába hozás előtt (c), és koincidencia helyzetben (d)

A mágnesű két végén egy-egy 90 fokkal felhajlított szár van, melyeket a csőbusszola végén lévő optikán keresztül kell **koincidienciába** hozni a teodolit vízszintes irányító csavarjával. A koincidienciába állítást az teszi lehetővé, hogy a mágnesű felfekvő csúcsa fölött elhelyezett állótűkör az észlelőhöz közelebb lévő mágnesűvéget a távolabbi tűvéggel összevetíti. Koincidencia állásban a távcső irányvonala a **mágneses meridiánban van**, illetve azzal mindig ugyanazt a szöveget zárja be. Ha ebben a helyzetben leolvassuk a teodolit vízszintes körét, **rögzítettük a mágneses észak irányát**, mint tájékozó irányt. A csőbusszola irányba állási pontossága 3-5 perc körül van.

2.4. 13.2.4 Busszolás teodolitok használata

A busszolás teodolitokat és műszereket használatba vételük előtt meg kell vizsgálni, hogy az alapvető igazítási és használati feltételeknek megfelelnek-e (műszerekkel szemben támasztott geometriai követelmények teljesülése).

A körosztás középpontjának a mágnesű forgástengelyében kell lennie. Ezt több helyzetben a mágnesű két végén tett leolvasásokkal lehet ellenőrizni. Az eltéréseknek mindenütt **180 foknak kell lennie**. A két végén tett leolvasások számtani középértéke mentes az esetleges külpontossági hiba hatásától.

A mágnesűnek jól mágnesezettnek és a tű ágyazásának épnek kell lennie. Ezt úgy lehet ellenőrizni, hogy valamilyen vastárgy közelítésével a mágnesűt többször kilendítjük és **minden kitérés után** a tűnek mindig **ugyanabba a helyzetbe** kell visszatérnie. A műszer óvni kell az ütésektől és a rázkódásoktól.

A mágnesű mágneses tengelyének nem szabad eltérnie a mágnesű geometriai tengelyétől, körhöz kapcsolt mágnesű esetében a 0-180 fokos osztásokhoz tartozó átmérőtől. Ez a tű **átfektetésével** állapítható meg, de erre csak kivételes esetekben van lehetőség.

A busszolás műszerek használata esetén vigyázni kell arra, hogy a műszerálláspont közelében **ne legyenek vastárgyak** (vaskerítés, vasúti vágány, vasbeton szerkezet, elektromos vezeték stb.). A műszerláb vassarui nem fejtenek ki észrevehető hatást a mágnesűre, mert alatta közel szimmetrikusan helyezkednek el. A műszer közvetlen közelében tartózkodó mérőszemélyeknél nem lehetnek vasból készült tárgyak (pl. kulcs, bicska, kalapács stb.).

A mágneses tájékozási szöveget célszerű a mérések előtt ismert koordinátájú pontokra végzett méréssel megállapítani (13-6. ábra). Felállunk egy ismert koordinátájú alapponton és leolvassuk a mágneses északi irányt a csőbusszola koincidienciába hozása után (lm). Ezután mérünk ismert koordinátájú pontokra is irányértékeket. Számítjuk az ismert koordinátájú pontokra vonatkozó irányszöveget, majd képezzük a tájékozási szöveget, és utána pedig a súlyozott középértékű tájékozási szöveget. A mágneses tájékozási szöveget a következőképpen számíthatjuk:

K=360-zk-lm

13.5. egyenlet

Ezt a mágneses tájékozási szöget néhány kilométeres körzeten belül bárhol használhatjuk.

Ha egy **ismeretlen koordinátájú ponton állunk fel**, akkor az irányok irányyszögét (tájékozott irányértékét) a következőképpen vezethetjük le. Leolvassuk a mágneses északi irány helyzetét a csőbusszola középre állításával (l'_m) és mérjük a meghatározó pontokra menő $l'_1, l'_2, \dots$ Irányértékeket. Először számítjuk az álláspont z' tájékozási szögét.

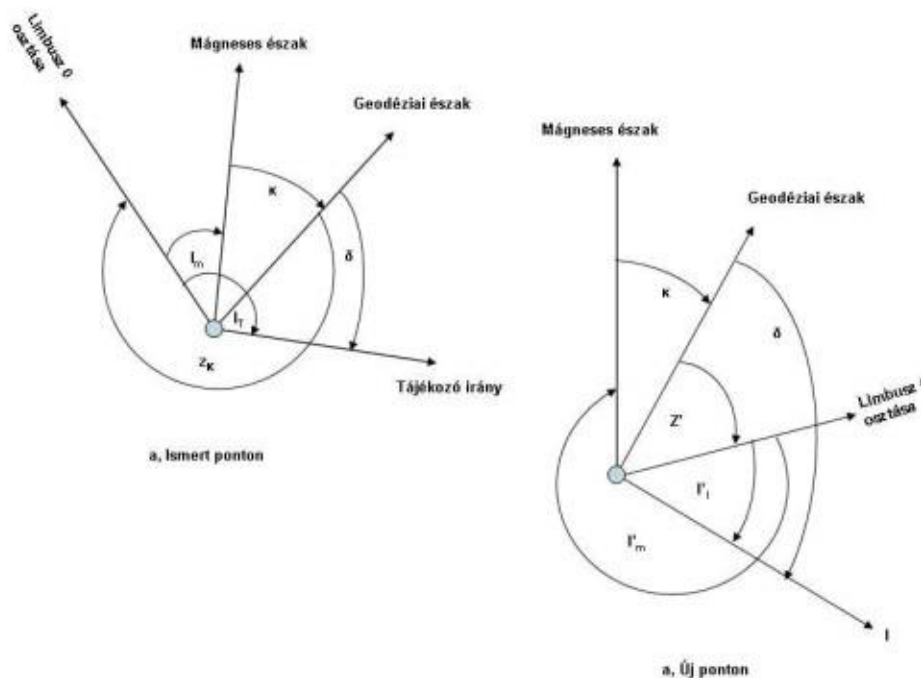
$$z' = 360 - l'_m - \kappa$$

13.6. egyenlet

Ebből már számítható az egyes irányok tájékozott irányértéke a következő összefüggéssel:

$$\delta'_i = l_i + z'$$

13.7. egyenlet

13-2. ábra A mágneses tájékozási szög meghatározása ismert ponton (a) és új ponton (b)

3. 13.3 Giroteodolitok

A giroteodolitok a **csillagászati északi irány** meghatározására szolgáló műszerek. Az irány azimutját a műszer egy fizikai elv alapján határozza meg. A műszerek alapvetően két részből épülnek fel: **pörgettyű**, azaz az északi irány meghatározására szolgáló egység; és a **teodolit** rész, azaz az iránymérésre szolgáló egység.

A giroteodolitok alapelve **Foucault**-tól származik. 1852-ben végzett ingakísérletei bizonyították, hogy az ingaszerűen felfüggesztett pörgettyű forgástengelye alkalmas az északi irány meghatározására.

3.1. 13.3.1 A pörgettyű

A nagy sebességgel forgó merev testet **pörgettyűnek** nevezzük. Gyakorlatban **asztatikus, erőmentes pörgettyűket** használunk, amelyek **körszimmetrikus tömegeloszlásúak, forgástengelyük átmegegy a súlypont és egybeesik a tömegszimmetria tengellyel**. Csapágyazásuknak súrlódásmentesnek kell lennie. A giroteodolitok működésének a megértéséhez néhány fizikai fogalom átismétlésére van szükség. Egy körpályán

mozgó tárgy **impulzus momentuma**, azaz perdülete alatt a **tömeg**, a **tengelytől való távolság négyzetének** és a **szögsebesség szorzatát** értjük.

$$I_i = m_i \cdot r_i^2 \cdot \omega$$

13.8. egyenlet

Forgó test esetén a testet alkotó összes elemi rész impulzus momentumát összegezni kell:

$$\mathbf{I} = Q \cdot \omega$$

13.9. egyenlet

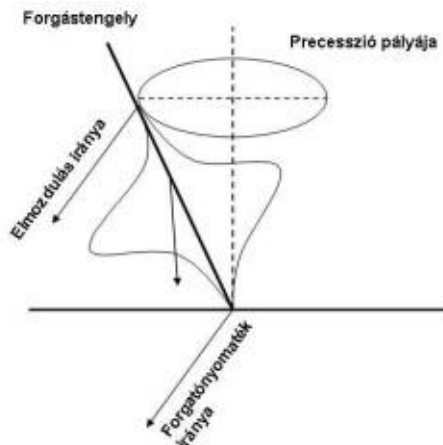
A képletben Q a forgó test tehetetlenségi nyomatéka:

$$Q = m_i \cdot r_i^2$$

13.10. egyenlet

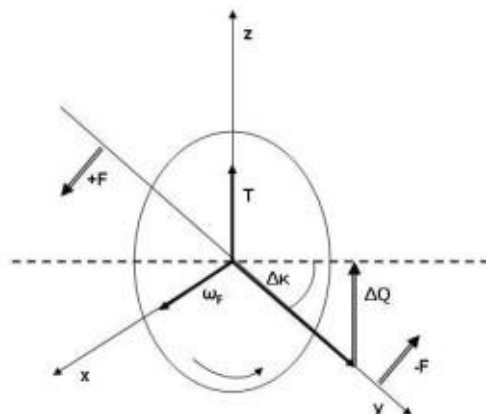
A tehetetlenségi nyomaték az impulzus momentum idő szerinti deriváltja. A **giroteodolitok pörgettyűjét** úgy készítik, hogy annak **impulzus momentuma nagy legyen**. Ennek megfelelően a motorok forgási sebessége 20 000-30 000 fordulat/perc körül van. A mai gyakorlatban inkább 3000 fordulat/perc szögsebességű szinkron motorokat alkalmaznak, amelyek tömege körülbelül fél kilogramm és átmérőjük 6 cm körüli.

A gyorsan forgó erőmentes pörgettyű szimmetria tengelyének, forgástengelyének helyzete mindaddig nem változik, amíg tengelyére külső erő nem hat. Külső forgatónyomaték hatására a pörgettyű tengelye kimozdul eredeti helyzetéből úgy, hogy az elmozdulás iránya megegyezik a forgatónyomaték irányával, azaz merőleges a forgatónyomatékot létrehozó erő irányára. A pörgettyűnek ezt az elmozdulását **precesszió**nak nevezzük. A pörgettyű súlypontjában ható nehézségi erő forgatónyomatékot gyakorol a pörgettyűnek az alátámasztással vagy felfüggesztéssel való érintkezési pontja körül. A forgatónyomaték iránya vízszintes, és hatására a pörgettyű precesszálni kezd, vagyis tengelye elmozdul a forgatónyomaték irányába. A forgástengely egy függőleges kórkúp, egy úgynevezett **precessziós kúp** palástja mentén fog mozogni (13-7. ábra).

13-3.ábra A precesszió

A jelenség pontosabb megértéséhez tekintsük az 13-8. ábrát. A pörgettyű az y tengely körül forog ω szögsebességgel.

13-8. ábra A T forgatónyomaték származtatása

Ugyanilyen irányú Q_0 impulzusnyomatéka is. Forgassuk el kereket az x tengely körül egy kis ω_F szögsebességgel. Δt idő elteltével a forgástengely új, az eredetivel $\Delta\kappa$ szöget bezáró helyzetbe kerül. Az impulzusnyomaték döntő része a kerék saját tengely körüli forgásából adódik, mert az x tengely körüli lassú forgásának járuléka csekély. Nagysága nem változik meg, viszont irány kis $\Delta\kappa$ mértékben eltér az eredetitől. Az eltérés nagysága:

$$\Delta Q = Q_0 \cdot \Delta\kappa$$

13.11. egyenlet

Ennek következtében fellép egy T forgatónyomaték, amely az impulzusnyomaték időbeli változásának mértéke.

$$T = \frac{\Delta Q}{\Delta t} = \frac{Q_0 \cdot \Delta\kappa}{\Delta t} = Q_0 \cdot \omega_F$$

13.12. egyenlet

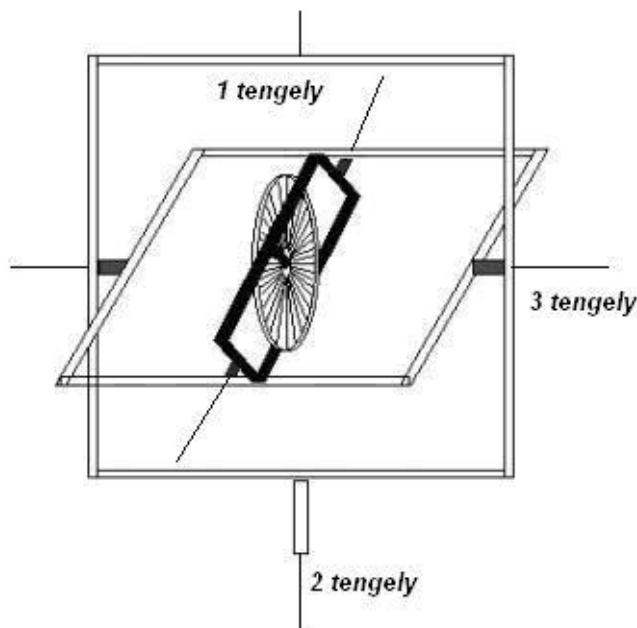
Ha a különböző mennyiségek irányát is figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy ha ω_F az x tengely irányába mutat, Q az y tengely irányába, akkor T z tengely irányú lesz. Tehát a pörgettyű tengelyének ω_F tengely körüli elforgatásának hatására fellép egy forgatónyomaték, amely merőleges a pörgettyű forgástengelyére és a külső forgatás tengelyére. A T forgatónyomaték hatására fellép egy $+F$ és $-F$ erőpár a T -re merőlegesen, mely a pörgettyű tengelyét igyekszik elforgatni. Ez az erőpár azért jön létre, mert a motor tengelyét az eredeti helyzetéből kimozdítva azt az ω_F tengely körül forgatjuk. Ez Newton harmadik törvényéből következik, amely megköveteli, hogy egyenlő nagyságú, de ellentétes irányú erők hassanak a pörgettyűre.

3.2. 13.3.2 Különféle pörgettyűk

A pörgettyűk szabad tengely körüli forgásának stabilitása, és a forgatónyomaték hatására keletkező precesszió és a forgástengely elfordításakor fellépő pörgettyű nyomaték a pörgettyűnek számos felhasználási lehetőséget biztosít a műszeriparban. A következő alfejezetben megismerkedünk a különféle pörgettyűkkel és azok alkalmazási területeivel.

13.3.2.1 Szabad pörgettyű

Azért, hogy a pörgettyű impulzus tengely bármilyen helyzetet elfoglalhasson, úgy kell a tengelyt felfüggeszteni, hogy mindhárom irányban szabadon mozoghasson. A három tengely lehet egy jobbsodrású derékszögű koordináta-rendszer három tengelye. (13-9. ábra)

13-9. ábra A szabad pörgettyű

Az így felfüggesztett pörgettyűt **három szabadságfokúnak** nevezzük. Ennek megvalósulása a **kardanikus felfüggesztés**. A pörgettyű forgástengelyét (1) a belső kardányűrűvel fogathatóan lehetőleg súrlódás és imbolygás mentesen csapágyazzák. Ezt ugyanilyen módon egy külső kardányűrűbe fogják be úgy, hogy a forgástengelyre merőleges tengely körül elforgatható legyen. A külső kardányűrűt a 2. tengelyre merőlegesen elhelyezett 3. tengellyel fogják be a külső rendszert meghatározó keretbe. Így a pörgettyű három tengely körül foroghat, azaz három szabadságfokú pörgettyűnek nevezzük. A három szabadságfokú pörgettyű **megtartja a tengelyének térbeli helyzetét**. Ezt a pörgettyűt **állandó irány kitűzésére**, vagy **navigálásnál állandó irány tartására** alkalmazzák (pl. repülő, hajó, rakéta stb.). A három szabadságfokú pörgettyű tengelye a Föld felszínén mindig **ugyanazon állócsillag felé mutat**.

A Föld egy világűrben mozgó **pörgettyűnek** tekinthető. A Föld felszínén lévő pontokat a **pólushoz viszonyítva** határozzuk meg. A **pólust** a Föld **forgástengelyének megfelelően** vesszük fel, így a **térbeli geocentrikus koordináta-rendszer közvetlenül kapcsolódik a Föld fizikai forgásához**. A Föld a tengelye körül egy csillagnap alatt végez el egy fordulatot, szögsebessége: $7.292 \cdot 10^{-5} \text{ s}^{-1}$. A Földdel együtt forog minden földhöz kapcsolt tárgy is, így egy földhöz kapcsolt pörgettyű, amelynek egyik szabadságfokát megkötöttük (**két szabadságfokú pörgettyű**), az előzőekben leírt **precesszáló mozgást** fog végezni. Geodéziai szempontból kétféle, kétszabadság fokú pörgettyűnek van jelentősége:

1. **Inklinációs pörgettyű**: földrajzi szélesség meghatározására alkalmas. A forgástengelyén kívül csak a meridián síkjában képes forogni.
2. **Deklinációs pörgettyű**: északi irány mutatóására vagy meridián keresésére szokták használni. A forgástengelyén kívül csak a helyi vízszintes síkban foroghat. A műszerállásponton áthaladó meridián csillagászati északi irányának meghatározására alkalmas. Ezt a fajta pörgettyűt alkalmazzák a giroteodolitokban.

3.3. 13.3.2.2 Inklinációs pörgettyű

Az inklinációs pörgettyű olyan két szabadságfokú pörgettyű, amelynek forgástengelye csak a meridián síkjában fordulhat el. Az 13-10-es ábrának megfelelően a motor impulzus nyomatéka x tengely irányú:

$$I_{\omega} = Q \cdot \omega_p$$

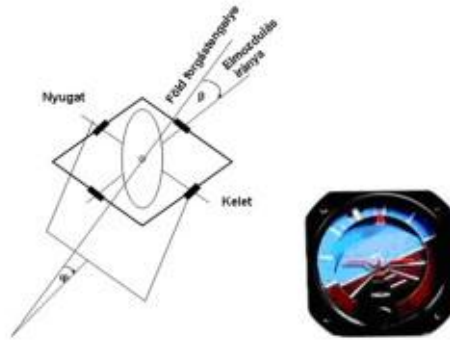
13.13. egyenlet

A pörgettyű a Föld forgása következtében elfordul a Föld forgástengelyével párhuzamos vektor körül egy ω_F szögsebességgel, amelynek következtében fellép egy y tengely irányú nyomaték:

$$M_{(inM)} = Q \cdot \omega_p \cdot \omega_F \cdot \sin \beta$$

13.14. egyenlet

Ennek a nyomatéknak hatására a pörgettyű tengelye elfordul a Föld forgástengelye irányába. A precesszió addig tart, amíg a pörgettyű tengelye be nem fordul a Föld forgástengelyének irányába (azaz $\beta=0$), és a precessziós nyomaték megszűnik.

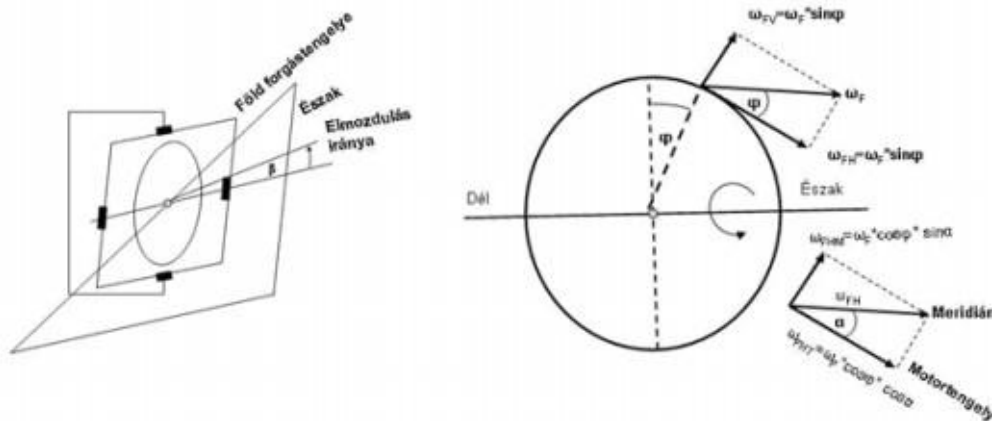

13-10. ábra Az inklinációs pörgettyű és a horizont meghatározó berendezés

Ilyen elrendezés mellett a műszerrel a földrajzi szélesség meghatározható, vagy ez utóbbi ismeretében a vízszintes sík előállítható. Ennek az elvnek az ismeretében készítik a horizont meghatározó berendezéseket, amelyeknek nagy szerepe van a hajózásnál és a repülésnél. Közvetlen geodéziai felhasználást a légi felvételek készítésénél nyer.

3.4. 13.3.2.3 Deklinációs pörgettyű

Ha a két szabadságfokú pörgettyű olyan, hogy saját tengely körüli forgásán kívül csak vízszintes síkban tud elfordulni, akkor deklinációs pörgettyűről beszélünk. A Föld felszínén lévő deklinációs pörgettyű precessziós nyomatékának meghatározásához bontjuk fel a Föld forgásának szögsebesség vektorát az állásponton áthaladó függőleges és vízszintes irányú összetevőkre. (13-11. ábra)

13-11. ábra A deklinációs pörgettyű és precessziós nyomatékának származtatása

$$\omega_{FV} = \omega_F \cdot \sin \varphi$$

$$\omega_{FH} = \omega_F \cdot \cos \varphi$$

13.15. egyenlet

Az ω_{FV} függőleges irányú összetevő hatására nem keletkezik precessziós nyomaték, mert a pörgettyű szabad tengelyének az irányába esik. Az ω_{FH} vízszintes összetevőt bontjuk fel két további részre. Egy a motor tengelyével egyező ω_{FHT} és egy a motor tengelyére merőleges ω_{FHM} összetevőre.

$$\omega_{FHM} = \omega_{FH} \cdot \sin \alpha = \omega_F \cdot \cos \varphi \cdot \sin \alpha$$

$$\omega_{FHT} = \omega_{FH} \cdot \cos \alpha = \omega_F \cdot \cos \varphi \cdot \cos \alpha$$

13.16. egyenlet

Ezen két összetevő közül a **motor tengely irányú összetevő nem hoz létre precessziós nyomatékokat**. A **motor tengelyre merőleges összetevő** azonban **precessziós forgatónyomatékokat** hoz létre, amely nyomaték iránya **függőleges lesz**, mert az impulzus nyomaték és a szögsebesség vektor is vízszintes. A létrejövő, úgynevezett **irányító nyomaték** nagysága:

$$M_p = I \cdot \omega_p \cdot \cos \varphi \sin \alpha = Q_p \cdot \omega_p \cdot \omega_F \cdot \cos \varphi \sin \alpha$$

13.17. egyenlet

A nagyobb irányító nyomaték eléréséhez növelni kellene a Q tehetetlenségi nyomatékokat, ami a motor és a műszer súlyának a növelését jelentené. A szögsebesség növelése elsősorban technikai nehézségekbe ütközik továbbá a mérés időtartamát is jelentősen megnövelné. A **pörgettyű irányító nyomatéka a meridián és a tengely közötti α szögtől is függ**. A precessziós mozgás megindulásakor a tengelyre négy precessziós nyomaték hat, ez a nyomaték a tengelyt a meridián sík felé mozdítja el. Az elmozdulás következtében csökken az α szög, és ezzel együtt a precessziós nyomaték is. A tengelyvég gyorsulása egyre kisebb lesz, sebessége pedig a meridiánál lesz a legnagyobb. A meridiánsík elérésekor a precessziós nyomaték megszűnik ($\alpha=0$), de a rendszer mozgási energiája következtében tovább halad egyre csökkenő sebességgel mindaddig, amíg mozgási energiájánál nagyobb nem lesz az ellenkező irányú precessziós nyomaték. **A motor tengelyvége a meridiánsík körül lengéseket végez, amely a fellépő veszteségek miatt egyre kisebb amplitúdójú (tágasságú) lesz.**

A pörgettyű gyakorlati kivitelénél a **függőleges tengelyt** úgy hozzák létre, hogy a **motor házat egy tartószálon felfüggesztik, és így egy függőleges önbeálló ingát hoznak létre**. A felfüggesztés miatt a pörgettyű tengelye **nem csak a vízszintes**, hanem a **függőleges síkban** is lengéseket végez, így a pálya alakja **egy erősen lapított ellipszisre** fog hasonlítani.

A létrejövő **precessziós nyomaték és a lengési idő függ az álláspont földrajzi szélességétől**. A precessziós nyomaték nagysága a pólus felé közeledve egyre csökken, azt elérve megszűnik. A lengésidő a pólus felé haladva egyre nagyobb lesz, míg a póluson végtelen nagyra válik. Ennek gyakorlati jelentősége abban rejlik, hogy a giroteodolitok pontossága az egyenlítőn a legjobb, és észak felé haladva egyre kisebb lesz. A pontosság csökkenésével együtt nő a mérés időtartama is, ezért északi korlátként a giros műszereket a 70-dik szélességi fokig szokták használni.

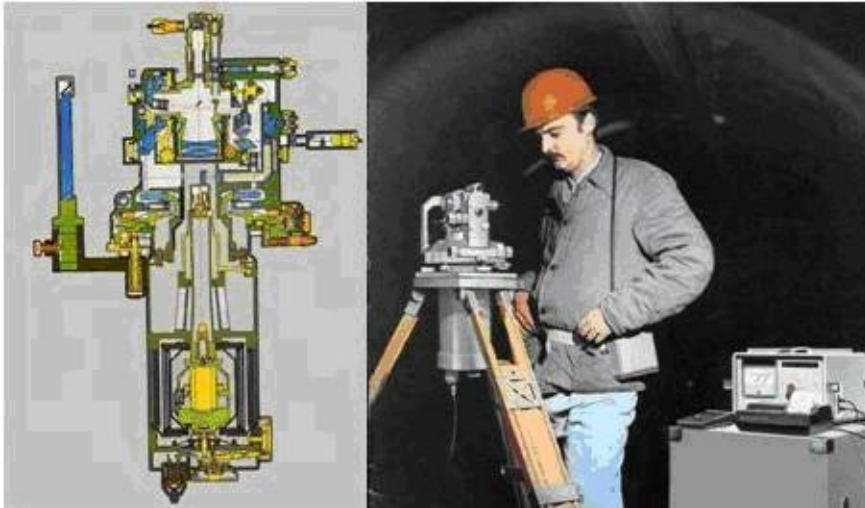
3.5. 13.3.3 A giroteodolitok általános felépítése

A geodéziai célra szolgáló giroteodolitok leggyakrabban **ingás felfüggesztésűek**. A Magyar Optikai Művek annak idején számos világviszonylatban is értékelt műszert gyártott, közöttük giroteodolitokat is: a GiB és GiC műszercsaládot. Ebben a fejezetben elsődlegesen ezen műszerek felépítésével fogunk foglalkozni.

A giroteodolitok alapvetően három fő részből állnak (13-12. ábra):

1. teodolit-rész, amely iránymérésre szolgál
2. pörgettyű-rész, amely iránymutatásra szolgál
3. generátor, azaz áramátalakító a megfelelő akkumulátorral.

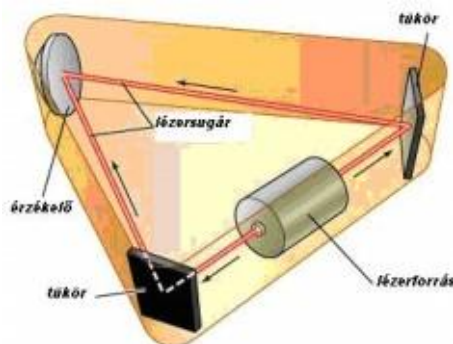
A **teodolit-rész** megegyezik egy szabatos másodperc teodolittal, eltérés a könnyebb használhatóság érdekében csak szerkezeti kiegészítésben van. A vízszintes irányítócsavar végtelenített, hogy a mérés során ne jelentsen akadályt a parányi mozgatás tartományának korlátozása. A műszert el kell látni olyan eszközzel és optikával, amely lehetővé teszi a műszer és az osztott körök mesterséges fényel történő megvilágítását. A teodolithoz közvetlenül kapcsolódik a pörgettyűs-rész. Ez lehet egybe épített, amikor a pörgettyű a teodolit alatt helyezkedik el, és lehet rátét pörgettyű, amikor a teodolit és a pörgettyű külön részt alkotnak, ám összekapcsolhatóak.

13-12. ábra GiB11 giroteodolit szerkezeti rajza és használat közben földalatti mérésnél

A **pörgettyű-rész** fő része a nagy fordulatszámú nagy tehetetlenségű pörgettyű motor. A tengelyük golyóscsapágyas, amely biztosítja a motor ingadozásmentes járását. A motort egy motorházban helyezik el, amelynek belső tere vagy vákuum, vagy héliummal töltik ki. A motorházat a súlypontja felett egy lapos téglalap keresztmetszetű, acél tartószálra függesztik. Ez a tengely biztosítja a motor tengelyének vízszintes síkban való elfordulását. A tartószál csavarodási nyomatéka befolyásolja a motor lengését, ezért a tartószálat speciális tulajdonságokkal rendelkező acélból készítik. Mérés közben ez a szál hordja a műszer súlyát és egyben az áramvezető szál szerepét is betölti. A felfüggesztés lehetővé teszi a motor tengely és tartószál körüli elmozdulását, ezen kívül még elmozdulhat egy vízszintes tengely körül is, de ezt a súlypont feletti bekötés gátolja. Ezt a típusú pörgettyűt nevezik két és fél szabadságfokú pörgettyűnek. A giroteodolitok részletesebb felépítésével és használatával a Mérnökgeodézia című tantárgyban fogunk megismerkedni.

A giroszkóppal felszerelt műszerek fejlesztése az egyre magasabb fokú **automatizáltság** felé halad. A fejlődésnek alapvetően két iránya van: a lengéspálya különböző helyzeteinek automatizált módon történő regisztrálása, továbbá az északi irányba álló rendszerek fejlesztése. Ez utóbbi rendszerek közül elsődlegesen a **nyomatékkiegyenlítés** elvén működő műszerek fejlődése várható. Ilyen típusú műszerekkel jelentősen lehetne növelni a mérési pontosságot, és csökkenteni a mérés időtartamát. A közepes pontossági igények kielégítésére alkalmasak a **lézergiroszkópok**, amelyek fejlődése mind a mai napig tart. *Sagnac* kísérletei igazolták, hogy a szögelfordulásra érzékeny **lézerkeret** is alkalmas az északi irány meghatározására. A lézergiroszkóp három vagy több tükre és fényvezetője sík zárt áramkört alkot. A zárt körben két ellentétes irányú infravörös, monokromatikus és koherens fény halad végig. (13-13. ábra)

13-13. ábra A lézergiroszkóp elvi felépítése

A tükör fényvisszaverése és a kimenő jel okozta energiaveszteséget az áramkörbe épített optikai kvantumgenerátor folyamatosan pótolja. A rendszernek az áramkör síkjára merőleges tengely körüli forgásokor a forgás irányában megtett fényút hosszabb, mint a forgással ellentétes irányú fényút. A nagyobb utat megtevő sugár frekvenciája csökken, a másiké nő. A keletkező frekvenciacsúszást optikai vagy elektronikai úton meg lehet határozni. Az északi irány meghatározásához a rezonátor áramkörének síkját függőleges helyzetbe hozzák és a függővonal körül addig forgatják, amíg a frekvenciacsúszás értéke nulla nem lesz. A Föld forgási szögsebesség vektorának az áramkör síkjának merőlegességére vonatkoztatott vetülete akkor lesz zérus, amikor

a lézerforrás áramkörének síkja egybeesik az állásponton áthaladó meridiánsíkkal. A gyorsan pörgő mechanikus elemek elmaradása miatt nagy stabilitású, megbízható műszereket lehet előállítani lézertechnika segítségével.

4. 13.4 Hidrosztatikai szintezőműszerek

Szintezéskor egy **szintfelületet állítunk elő**, és ettől mérjük a **pontok merőleges távolságát**. A szintfelület előállítását végezhetjük a hagyományos módon, egy optikai **szintezőműszer** segítségével, de lehetőségünk van arra is, hogy definiáljuk a **szintfelület egy elemi darabját** egy a közlekedő edények elvén működő műszer, a **hidrosztatikai szintezőműszer** segítségével. A szintfelület darabját a műszer csővezetékében lévő szabad folyadékfelszín hozza létre.

A hidrosztatikai szintezőműszer **két mérőberendezésből (mérőhenger)** és az azokat összekötő **folyadékkal töltött rugalmas csőből** (tömlő) áll. (13-14. ábra)

13-14. ábra A Meisser-féle hidrosztatikai szintezőműszer

A műszer sajátos szerkezeti felépítése miatt csak **kisebb távolságban lévő pontok magasságkülönbségeinek** meghatározására alkalmas (30-50 méter), bár különleges kiegészítő berendezésekkel vonalszintezés is végrehajtható ilyen műszerrel. Széles folyók, tengerszorosok átszintezéséhez több száz méter vagy néhány kilométer hosszú hidrosztatikai szintezőműszereket is használtak. Érdekességként megjegyezzük, hogy a 20. század elején, amikor Németország elcserélte Angliával Zanzibár „fűszer szigetét” az észak német partok előtt található Helgoland szigetére, akkor a kontinensről a szigetre ilyen hidrosztatikai szintezőműszerrel vitték át a magasságot. A hidrosztatikai szintezést már az ókorban is ismerték, és egyszerűbb formában mind a mai napig használja az építőipar. A geodéziai szempontból fontos, nagy pontosságú hidrosztatikai szintezőműszerek gyártása az **1930-as években indult meg**. Mindegyik közös tulajdonsága, hogy a **folyadékfelszín távolságát a ponttól egy mikrométer csavarral mozgatott tüvel lehet megmérni**. A mérőcsúcsot mindig felülről vezetik a folyadékfelszínhez, és érintkezését a folyadékkal egyszerűbb esetben **szemrevételezéssel**, precízebb esetben **elektromos regisztrálással** oldják meg.

Magyarországon a gyakorlatban a Meisser-féle hidrosztatikai műszerek használata terjedt el. A műszer üvegből készült mérőhengereit előlről fémfoglatat védi. Ebben mozgatható a mérőcsúcs egy mikrométer csavarral. A mérőcsúcs helyzetét egy 100 mm hosszú beosztásos skálán olvashatjuk le milliméter élesen. A mikrométer dobról 0.01 mm-t közvetlenül leolvashatunk, az ezredmillimétereket pedig becsülhetjük. A műszer méréskor egy beépített lemezen fekszik fel a speciális gömbölyű fejű csapokra. A műszer lecsúsztatását szorítócsavarok és egy támasztó kengyel oldja meg. A műszer függőlegességét az állítógyűrűkre szerelt csavarok segítségével állíthatjuk be a szelencés libella középre hozásával. A mérés megkönnyítése érdekében a műszert egy indikátorlámpával szerelték fel, amely azonnal felvillan, amint a mérőcsúcs elérte a folyadék felszínét. Egy csőfekvéssel maximum 10 cm magasság különbség határozható meg.

A hidrosztatikai szintezőműszerek részletesebb felépítésével és használatuk módjával későbbi tanulmányainkban fogunk részletesebben megismerkedni.

5. 13.5 Szabatos optikai vetítők

A mérnökgeodéziai gyakorlatban, elsősorban az építőipari geodéziában gyakori feladat a pontok **szabatos módon történő fel- vagy levetítése, vagy az egy függőlegesbe eső pontok kijelölése**. Ezt a geodézia klasszikus műszereivel és felszereléseivel nem lehet megoldani. A teodolittal vagy mérőállomással két oldalról való vetítés ugyan megoldást jelentene, azonban az építési környezet, a hely hiánya az esetek többségében ezt nem teszi lehetővé. Ilyen típusú feladatok megoldására alakították ki a **szabatos optikai vetítőket**.

A **függőleges vetítésnek alapvetően két formája alakult ki: a mechanikai és az optikai vetítés**. A **mechanikai vetítés** eszköze a függő, amelynél a zsinór jelöli ki a függőleges egyenest. Nagyobb magasságkülönbségek esetén vékony acélhuzalt alkalmaznak; 100 méteres vetítésig 0.5 mm vékony és 20-50 kg súllyal terhelhető. Föld feletti méréskor ritkán alkalmazzák nehézsége miatt, azonban föld alatti méréseknél a rossz látási körülmények miatt gyakrabban használják. Ebben az esetben több száz méter is lehet az átvétendő távolság; ekkor már több száz kilogramm súlyú vetítőket használnak, olajjal történő lengéscsillapítással.

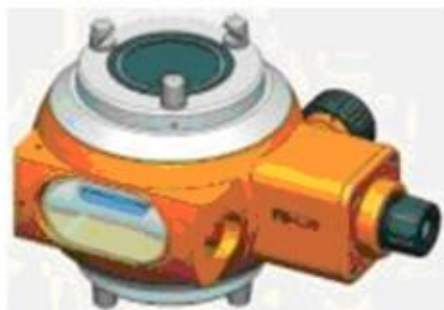
Az **optikai vetítés** elvégezhető **bármely olyan geodéziai műszerrel, amelynek irányvonala függőlegessé tehető**. Pentaprizmák és tört okulárok segítségével egy szintezőműszer, teodolit vagy mérőállomás is alkalmas lehet vetítésre, ám a szabatos megoldások elérése miatt ezekre a feladatokra külön geodéziai műszercsaládot hoztak létre.

Az optikai vetítők fő része egy **távcső**, melynek irányvonala **szabatosan függőlegessé tehető**. A függőlegessé tételhez megfelelő érzékenységű **libella** vagy **kompensátor** szolgál. Az optikai vetítők kényszerközpontosan felcserezhetők a megfelelő gyártók műszereivel és prizmaival, állótengelyük körül körülforgathatóak a műszerhibák kiküszöbölése érdekében. A műszerek általában csak egyirányú vetítésre alkalmasak: felvetítők, azaz **zenitvetítők**; és levetítők, azaz **nadírvetítők**. (13-15. ábra) A műszerek elnevezése mindig arra utal, hogy hová vetítünk velük, fel, azaz a zenit irányába, vagy le, azaz a nadír irányába. A mindkét irányú vetítésre alkalmas műszereknél egy **váltóprizma** teszi lehetővé a vetítési irány megváltoztatását. Az is előfordul, hogy egy műszerben két távcsövet alakítanak ki, egyet a fel, egyet pedig a levetítéshez.

Az optikai vetítőket a **vetítés módja szerint két csoportba osztjuk**:

1. síkbeli vetítők, amelyek segítségével egy függőleges sík állítható elő
2. térbeli vetítők, amelyek egy függőleges egyenes létrehozására alkalmasak.

A mai gyakorlatban gyakrabban még a síkbeli vetítők, azaz a csak egy irányban kompenzáló vetítők, azonban az egyre bonyolultabb kompenzátor szerkezetek kialakításával a síkbeli vetítők, lassan teret fognak veszíteni a térbeli vetítőkkel szemben. A térbeli vetítők már képesek a kétirányú kompenzálásra, és ezzel jelentősen csökkentik a mérési időtartamot, valamint a mérőszemély figyelmetlenségéből bekövetkező esetleges mérési hiba valószínűségét.

13-15. ábra Zenitvetítő és nadírvetítő

6. 13.6 Összefoglalás

A modul során megismerkedtünk a busszolák és busszolás teodolitok felépítésével, használatával, továbbá részletesen tárgyaltuk a különféle északi irányokat, valamint azok egymással bezárt szögét. Megismertük a giroteodolitok működési elvét, a különféle pörgettyűket, valamint a giroteodolitok általános felépítését. A modul végén röviden bemutattuk a hidrosztatikai szintezőműszereket és a szabatos optikai vetítőberendezéseket.

Önellenőrző kérdések:

1. Milyen északi irányokat ismer, és hogyan definiáljuk ezek egymással bezárt szögét?
2. Hogyan működnek a mágneses busszolák, a rátét busszolák, a tájolók és a busszolás teodolitok?
3. Milyen igazítási és használati feltételeknek kell megfelelnie egy busszolás teodolitnak?
4. Hogyan határozzuk meg a mágneses tájékozási szögét ismert és új ponton?
5. Hogyan működik a pörgettyű?
6. Ismertesse röviden a következő fogalmakat: szabad pörgettyű, inklinációs pörgettyű, deklinációs pörgettyű, lézergiroszkóp!
7. Milyen elven működnek a hidrosztatikai szintezőműszerek?
8. Hogyan lehet csoportosítani a szabatos optikai vetítőket?

Irodalomjegyzék

Irodalomjegyzék

- Bácsatyi L.: *Geodézia erdő- és környezetmérnököknek*, Geomatikai Közlemények, MTA FKK GGKI, Sopron, 2003
- Busics Gy.: *Adatgyűjtés 1-2.*, NYME-GEO, Budapest, 2009
- Busics Gy., Csepregi Sz.: *Poláris részletmérés segédpontokkal*, Geodézia és Kartográfia, Budapest, 1997/3
- Csepregi Sz.: *Mérőállomások*, NYME-GEO, Székesfehérvár, 2005
- Csepregi Sz.: *Geodéziai alapismeretek I-II-III.*, SE-FFFK, Székesfehérvár, 1977
- Deumlich-Steiger: *Instrumentenkunde der Vermessungstechnik*, Wichmann Verlag, Drezda, 2002
- Fasching A.: *A földméréstan kézikönyve*. Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest, 1914
- Fialovszky L.: *Geodéziai műszerek*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Dr. Vincze Vilmos (szerk.): *Geodéziai számítások*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959
- Gyenes R.: *A geomatika alapjai*, NYME-GEO, Székesfehérvár, 2006
- Hazay István (szerk.): *Geodéziai kézikönyv I-III.*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956-1960
- Krauter A.: *Geodézia*, Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2002
- Martin D., Gatta G.: *Calibration of Total Stations Instruments at the ESRF*, XXIII FIG Congress, München, 2006
- Oltay K., Rédey I.: *Geodézia*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962
- Sárdy A.: *Geodéziai alapismeretek I-II.*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985
- Sébor J.: *Geodézia I., Mezőgazdasági Kiadó*, Budapest, 1953

Staiger R.: University of Applied Sciences, Bochum, Németország, 2009

Yildiz F. .: *3D modelling by advanced total station*, Selcuk University, Athén, 2007